

Соболь В.А.,

здобувач наукового ступеня

кандидата наук з державного управління

Теоретико-методологічні засади дослідження звернень громадян як інституту реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві

Стаття присвячена науково-теоретичному обґрунтуванню засад розгляду звернень громадян як інституту реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві.

Ключові слова: звернення громадян, реалізація прав і свобод, демократія, громадянське суспільство.

Соболь В.А. Теоретико-методологические основы исследования обращений граждан как института реализации прав и свобод в гражданском обществе

Статья посвящена научно-теоретическому обоснованию основ рассмотрения обращений граждан как института реализации прав и свобод в гражданском обществе.

Ключевые слова: обращения граждан, реализация прав и свобод, демократия, гражданское общество.

Sobol V.A. Theoretical and methodological basic of research appeals as an institution of realization of the rights and freedoms of civil society

The article is devoted to the scientific-theoretical substantiation of the foundations consideration of citizens as an institution of realization of the rights and freedoms of civil society.

Key words: appeals of citizens, the realization of human rights and freedoms, democracy, civil society.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку держави та суспільства в Україні актуальним є безумовне забезпечення конституційних прав та свобод громадян, реалізація верховенства права в усіх сферах суспільного життя, всебічна оптимізація і демократизація політичної організації суспільства, забезпечення більш активної участі громадян в управлінських процесах через різні форми суспільно-політичного самовираження, у тому числі – через інститут звернень громадян. Останній набуває все більшого значення в умовах поглиблення демократичних перетворень, формування інститутів розвиненого громадянського суспільства.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури дає підстави відзначити досить високий рівень зацікавленості науковців і практиків проблемами громадянського суспільства та взаємодії громадян з органами влади. Помітною тенденцією останніх років у розвинених країнах стає використання владними структурами потенціалу суспільної думки, урахування побажань, пропозицій та рекомендацій щодо підвищення ефективності функціонування системи державного управління. Увага науковців все більше фокусується не тільки на системному аналізі спрямованості та характеру звернень громадян, а й створенні умов для підвищення дієвості їх участі у процедурах прийняття управлінських рішень.

Так, захист прав і свобод громадян з позицій міжнародного права аналізували З.Бортновська, А.Дмитрієв, І.Литвиненко, А.Нагорний, В.Румянцева, Г.Стадник. Залучення громадян до прийняття управлінських рішень на державному і регіональному рівні вивчали О.Амосов, Я.Варда, Л.Зайцева, В.Клосовські, Л.Кузьменко, М.Лендшел, І.Маркін, С.Мітряєва, Р.Соболь, В.Тимко та ін.

Роль громадськості у здійсненні контролю над діяльністю органів влади, міністерств та відомств досліджували О.Андрійко, З.Гладун, Ю.Глухов, Н.Гойда, О.Джужа, А.Крупник, Г.Піщенко, О.Полтораков, Т.Семигіна та інші науковці.

У процесі дослідження автор звертався до праць науковців, які вивчали проблеми теорії та практики державного управління, дотичні до зазначеної тематики, а саме: А.Колодій, М.Логунової, Н.Нижник, В.Олуйка, Г.Ситника, інших вчених.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проаналізувавши певний масив наукових джерел, слід зазначити, що на сьогодні недостатньо системних, цілісних праць, у яких би досліджувалися звернення громадян як інститут реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві.

Конструктивна переоцінка підходів до інституту звернень громадян необхідна для покращання процесу взаємодії держави і суспільства, політичної системи і індивідів. Нагальна потреба в підвищенні ефективності роботи зі зверненнями громадян, оптимізації діалогових відносин вимагає комплексного дослідження цих проблем, підвищує їх актуальність та прикладну значущість.

Отже, *метою статті* є аналіз наукових джерел щодо ключових проблем розгляду звернень громадян як інституту реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві та обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження цього інституту в контексті виконання ним своїх функцій на сучасному етапі розвитку держави і суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу. Звернення громадян є формою безпосередньої артикуляції інтересів людей і знаходять відображення у вигляді юридично оформленої вимоги громадянина або групи громадян до публічної влади. Варто зазначити, що значення та функції цих звернень з плином часу трансформуються. За умов нерозвиненості суспільного життя, коли “життєдіяльність людей обмежена безпосередніми інтересами, і люди виявляються неспроможними виходити за їх межі, свідомо робити усезагальне своїм інтересом, за умов соціальної диференціації, коли ставлення до людини залежить від її приналежності до якоїсь із суспільних груп, загальне здійснюється стихійно як рівнодіюча окремих часткових зусиль і прагнень, а також втілюється на певних проміжках історії в часткових, групових інтересах” [1, с. 65]. Отже, результатом розвитку політичного життя має бути формування такого суспільства, коли презентувати загальне, бути носіями суспільної думки можуть усі люди, а не лише певна частина суспільства.

Право на звернення є важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод громадян. Це право включає дві складові. По-перше, звернення громадян є однією з форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. По-друге, це спосіб відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань. У такому розумінні – це механізм виконання соціальних обов’язків публічної влади.

Оскільки сучасна демократія, заснована на понятті автономії особистості й підкреслює важливість забезпечення невід’ємних прав і свобод людини, її приватного життя, то вона тісно пов’язана з підвищенням ролі громадськості у суспільних процесах та державному управлінні. Участь громадян у процесі підготовки та реалізації державно-управлінських рішень через інститут звернень є чинником зміцнення демократичних цінностей, адже демократична держава завжди покладається на активну громадськість, “сталу, поінформовану участь широкого кола своїх громадян у житті суспільства” [2, с. 186]. При цьому зв’язок функціонування інституту звернень громадян з громадянським суспільством чітко прослідковується за

умови розгляду останнього як елемента соціальної системи та як системи практичних взаємодій соціальних суб'єктів (відповідно до структурного підходу).

Зазначимо, що у своєму дослідженні виходимо з того, що громадянське суспільство є сферою спілкування, взаємодії, самоорганізації й самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави, й у якій переважають громадянські цінності [3, с. 70]. Держава покликана окреслити простір громадянського суспільства, але не втручатися в нього. Громадяни мають дбати не лише про свої права та інтереси, а й про загальносуспільні проблеми.

Як бачимо, громадянське суспільство з притаманними йому функціями за своєю суттю є максимально наближеним до соціальної сфери і має розглядатися як феномен, що утворюється конкретним суспільством, а не як універсальна формула, яку можна застосувати до будь-якого суспільства [4]. Важливою ознакою громадянського суспільства є його діалогічність. Проте науковці та практики слушно вказують на певні труднощі становлення громадянського суспільства в Україні, наголошуючи, що воно є криміналізованим, корумпованим не менше, ніж державна бюрократія [5, с. 115]. У зрілому ж громадянському суспільстві система зв'язків та взаємовідносин всіх елементів забезпечує їхню взаємну контрольованість.

Розв'язання суперечностей між прагненням налагодити ефективну взаємодію громадян з органами влади та незрілістю інститутів громадянського суспільства лежить у площині консолідації зусиль з побудови розвиненої інфраструктури публічної сфери з метою стимулювання пошуку оптимальних варіантів поєднання інтересів різних соціальних груп. А це, у свою чергу, передбачає високий рівень економічної, соціальної, духовної, політичної культури; розвинені правові відносини; взаємодію вільних громадян з державою заради спільного блага; самоорганізоване суспільство.

Особливості функціонування українського суспільства, складність його соціальної структури, плюралізм соціальних організацій і форм їхньої діяльності ставлять перед державою складне завдання щодо демократизації суспільного життя, удосконалення його правової організації, розвитку соціальної активності громадян. І як слушно зазначають науковці, сучасні органи державного управління всього світу вже усвідомили, що ефективність діяльності їхніх структур безпосередньо залежить від потреб, очікувань, настроїв громадян [6, с. 20].

У зазначеному контексті заслуговує на особливу увагу твердження В.Парсонса: "Громадянин, на відміну від споживача, є одночасно і виробником, і споживачем... Громадян слід розглядати як тих, кого можна залучити до вироблення продуктивного "вхідного сигналу" до публічної політики" [7, с. 456]. Отже, звернення громадян до органів влади можна розглядати як важливий механізм "зворотного зв'язку" між правлячою елітою і народом. Вони мають стати вагомим елементом формування системи глибокого і об'єктивного аналізу стану справ у суспільстві та державі, виявлення ключових тенденцій, що загрожують стабільному розвитку особистості, соціальних груп, суспільства у цілому.

Більше того, перспективи розвитку для конкретної країни відкриваються за умови, коли держава і громадянське суспільство не лише розпочнуть діалог, а й налагодять між собою стійку взаємодію, що припускає участь громадянського суспільства у справах держави і одночасно у реалізації запитів та інтересів людей. При цьому варто врахувати й думку Дж. Кіна про те, що в нових умовах держава бачиться одночасно і більш впливовою, і більш обмеженою: більш впливовою в ролі

авторитетного охоронця громадянського суспільства, а більш обмеженою – у наданні товарів і послуг. Громадянське суспільство ж бачиться таким, що стає щільнішим і масштабнішим, виконуючи функцію визначення і задоволення соціальних потреб за допомогою мережі взаємної підтримки і обміну [8].

Особливості предмета нашого дослідження зумовили звернення до напрацювань учених – розробників теорії деліберативної демократії. Філософську основу деліберативної моделі демократії (яку ще називають дорадчою, або демократією обговорення) становить комунікативна теорія відомого німецького філософа Ю.Габермаса [9]. Деліберативну модель можна розглядати і як місток до учасницької демократії, адже вона передбачає широку участь громадян у політичному процесі, сприяє підвищенню рівня їхньої політичної освіченості та компетентності, і як варіант (розвиток і продовження) концепції процедурної демократії, яка також припускає масову участь народу в політиці, але не в усіх, а лиш у деяких її видах. Збільшуючи сферу народної участі, поширюючи її на процес опрацювання – шляхом дебатів та інших обговорень – курсів публічної політики, деліберативна демократія не передбачає участі громадян в ухваленні рішень.

Утім, існує емпіричний напрям у розробці моделі деліберативної демократії, представлений, зокрема, американськими соціологами Д.Янкеловичем та Дж.С.Фішкінім, які пропонують провести реформи, які б посилили сприйнятливість еліт до ширшої громадської участі та створили передумови для формування компетентного громадського судження, а не просто масової громадської думки. Для цього, на їхню думку, потрібно залучити еліти та засоби масової інформації до узгоджених дій, спрямованих на поглиблення розуміння громадськістю найважливіших питань політики та на поліпшення якості їх обговорення. На додачу пропонується використання форумів із суспільних питань, через які можна залучити громадян до обговорення проблем політичного вибору [10]. Завдяки процесу європейської та євроатлантичної інтеграції Україна опановує показові зразки і багатий зарубіжний досвід активного функціонування та неперервного розвитку громадянського суспільства, його відносин із владними структурами, їхнього демократичного контролю, а також нарощування суспільної інституційної спроможності.

Очевидно, що захищеність прав та свобод громадян передбачає створення дієвих механізмів реагування на їх звернення з боку органів державної влади різних рівнів та органів місцевого самоврядування, які слугують одним з об'єктивних інтегральних індикаторів оцінки рівня сформованості громадянського суспільства, зрілості й незворотності демократичних перетворень у державі. Перспективи формування таких механізмів в Україні визначаються специфікою і особливостями комунікативного процесу між владою і громадянами. Зокрема, інституційною спроможністю органів державної влади, а саме: наявністю експертів з публічної політики, здатних виробляти політику у сфері державного управління; рівнем розвиненості громадянського суспільства, здатного генерувати та аналізувати інформацію, впливати на процес ухвалення політичних рішень; існуванням ефективних механізмів консультування; наявністю механізму відповідальності уряду щодо використання зауважень та пропозицій громадськості; забезпеченням достатнього часу, який дасть змогу владі сприймати, акумулювати, опрацьовувати нові ідеї та пропозиції, що надходять від громадян.

Взаємовідносини “влада – громадянин” значно детерміновані соціально-історичним і соціально-психологічним досвідом, нагромадженням усіма учасниками цього процесу. Тим більше, що такі відносини реалізуються не тільки і не стільки на

рівні інституціональних структур. Пригадаймо, що ще в першій половині XIX ст. А. де Токвіль писав: “Нелегко залучити народ до управління, ще важче дозволити йому нагромадити досвід і виховати в нього ті почуття, яких йому бракує, щоб робити це добре” [11, с. 252]. Соціальний досвід нашого суспільства впливає на реалізацію нових соціальних відносин, обумовлюючи можливості й особливості подальшого їх розвитку.

Розгляд звернень громадян як інституту реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві має базуватися, на нашу думку, на врахуванні концептуальних положень неінституціоналізму, згідно з яким індивіди зі своїми цінностями, так само як і створювані ними інституції, “вбудовані” у певний культурний та організаційний контекст. Концепція “вбудованості” (embeddedness) розширює поняття інституцій у соціологічному неінституціоналізмі до такої міри, що в ньому “зникає відмінність між інституціями та культурою” [12]. І дійсно, для ефективного функціонування інституту звернень громадян необхіден певний рівень політичної і правової культури як власне громадян, так і чиновників. При цьому слід пам’ятати, що основною ознакою демократичності є існування правил (процедури) і їх дотримання. Важливим є також рівень моральної культури та громадянської свідомості службовців. Демократичність службовців може визначатися через їх ставлення до простих громадян, а також визнання ними демократичних цінностей як базових цінностей їхньої професійної діяльності.

Для України, як і для інших посттоталітарних держав, зазначений аспект є одним із найсуттєвіших. Недарма ж наука твердить: “Соціально-психологічні установки є консервативною реальністю, яка дуже повільно і важко піддається впливу. Період засвоєння нових демократичних цінностей та перетворення їх у спонукальні мотиви практичної діяльності розтягується у часі на довгий період” [13, с. 22]. Однак це не означає, що вони взагалі не піддаються впливу. Як мотиви і установки впливають на поведінку і форми соціальної діяльності людей, так і самі вони змінюються відповідно до того, як створюються інституціональні умови та механізми залучення громадян до процесів вироблення державної політики. Це – важливий аспект побудови конструктивних відносин довіри між інститутами влади і громадянами, налагодження дієвих механізмів реагування на звернення громадян.

Розглядаючи звернення громадян як інститут реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві, не можна обійти увагою такої впливової наукової течії, як інституціоналізм обмеженого раціонального вибору, яка стверджує, що раціональний вибір лежить в основі поведінки соціальних акторів, але лише до певної міри. Водночас цей напрям заперечує, що інституції формують рамки преференцій індивідів, убачаючи визначальний мотив індивідуального вибору в прагненні людей до максимізації вигоди. Інституції ж “структурують ситуацію”, “дають інформацію” про ймовірну поведінку інших акторів [14, с. 63]. Інституціоналізм обмеженого раціонального вибору розглядає інституції як цілеспрямовані конструкції, створені людьми для розв’язання проблем, що виникають у процесі колективних дій.

Одним із основоположників цього різновиду неінституціоналізму є Нобелівський лауреат, американський економіст Д.Норт [15]. У його працях чітко можна знайти підтвердження погляду на новий інституціоналізм як концептуальну схему, що пояснює “здійснення вибору в рамках обмежень”, поєднуючи економічні, соціологічні та політологічні підходи. Цей варіант неінституціоналізму в економічному аналізі привертає увагу до норм і обмеженої раціональності, а в соціологічному – до цілеспрямованої поведінки і раціонального вибору [16, с. 15].

Д.Норт визначає інституції як певні “правила гри в суспільстві”, “придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище”. Ці правила виникають спонтанно як неофіційні (неформальні) інституції або створюються людьми з певною метою, шляхом прийняття законів та інших юридичних актів і діють як офіційні (формальні) інституції. І ті, й інші істотно відрізняються від організацій, оскільки організації – це групи людей, “об’єднаних прагненням спільно досягти певної мети”, а інституції – це набори правил-обмежень щодо їхньої поведінки. Правила, зрозуміло, необхідно відокремлювати від гравців. Д.Норт наголошує на великому значенні неформальних інституцій та їхньої ролі у формальній інституціоналізації суспільного життя [15, с. 11–14; 51–55].

Хоч Д.Норт працює як теоретик-економіст, сформульовані ним методологічні положення неоінституціоналізму обмеженого раціонального вибору придатні до використання не лише в економічних, а й в інших суспільних науках, зокрема, в науці державного управління. Розвинув ці положення правознавець і політолог з університету штату Вашингтон в Сент-Луїсі Дж.Найт. Продовжуючи дослідження взаємодії раціонального вибору та інституційних обмежень у їх застосуванні до політики, він сформулював оригінальну концепцію, яку деякі дослідники виділяють у окремий напрям неоінституціоналізму – “опосередкованого конфлікту” [14]. На нашу думку, особливості роботи зі зверненнями громадян потребують урахування ключових засад цієї концепції.

Зазначаючи важливість інституцій у суспільному розвитку, Дж.Найт звертає увагу на такі їхні функції: інституції спрощують політичну діяльність і роблять її передбачуваною; вони дають змогу політикам брати на себе зобов’язання, яким можна довіряти; зрештою, вони забезпечують стабільність політичної системи. Праці Дж.Найта спрямовані не лише на те, щоб показати, яким чином інституції обмежують вибір раціонально мотивованого індивіда. Він досліджує, як виникають і зберігаються самі інституції і яким чином вони впливають на політичну стабільність і зміни – через розв’язання розподільчих конфліктів, що становлять, на думку Дж.Найта, серцевину політики [17]. Ураховуючи те, що інститут звернень громадян підтримує інституційну легітимацію публічного простору та комунікативні практики, вважаємо що тезу надзвичайно цінною в контексті нашого дослідження. Проте, застосовуючи її до наших сьогоденських реалій, слід узяти до уваги й таку характерну особливість, на якій наголошують провідні українські науковці та практики: “Рудименти старої системи досі відчутно впливають, а іноді й визначають траєкторію руху держави, гальмуючи темпи розвитку, на які здатне суспільство” [18, с. 10].

Водночас, навіть розвинене громадянське суспільство (а не лише таке, що перебуває на початковому етапі свого формування, як це нині характерно для України) аж ніяк не применшує регулятивної ролі держави у суспільному розвитку. Тому методологічно неправильно говорити про перспективи витіснення держави з процесу розбудови нового типу суспільства. Для того, аби забезпечувати належному рівні реалізацію прав і свобод людини і громадянина, потрібні й сильна держава, і розвинене громадянське суспільство. У сучасних умовах і державі, і громадянському суспільству необхідно утверджувати верховенство права для співіснування за нормами закону і моралі, коли формальні й неформальні політичні, економічні й соціальні інститути перебувають як у взаємній опозиції, так і доповнюють один одного.

Висновки. Становлення та розвиток демократії об’єктивно спричиняє принципову зміну структури суспільства, утвердження нових компонентів, а також

сутнісну трансформацію змісту старих складових. Посівши своє місце в новій структурі соціуму, ці оновлені елементи мають сформувати системи зв'язків і відносин між собою, які дадуть змогу поступально розвиватися їм самим і робити свій внесок у прогресивний розвиток суспільства і держави, у забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Інститут звернень громадян нерозривно й органічно пов'язаний з формуванням громадянського суспільства, оскільки дає можливість урізноманітнити канали інформації, досягти синергетичного ефекту через об'єднуючі людей ідеї, підвищення ролі партій, суспільних рухів, неурядових організацій, профспілок, засобів масової інформації. Разом з цим інститут звернень громадян може розглядатися як єдина форма участі громадськості у соціально-економічних, політичних процесах, яка одночасно інтегрована в структуру публічної влади, причому в такий спосіб, що не може бути вилучена звідти без завдання значної шкоди для цієї структури.

Інститут звернень громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування в контексті реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві виконує кілька функцій: правозахисну (звернення як юридичний інститут є одним із засобів захисту прав громадян, що дає змогу запобігати порушенням, зловживанням, негативним впливам, своєчасно усувати дестабілізуючі наслідки); інформаційну (звернення громадян є цінним джерелом відомостей для органів державної влади та органів місцевого самоврядування про проблеми громадян); комунікативну (звернення громадян можуть бути ефективним засобом комунікації між державою і громадянами, слугувати свого роду каналом впливу, за допомогою якого громадяни зможуть у той чи інший спосіб впливати на рішення центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, брати участь у процесі їх прийняття й реалізації).

Оскільки звернення громадян є індикатором рівня організації реагування на факти порушень прав і свобод людини з боку органів державної влади, місцевого самоврядування та правоохоронних органів як в окремих регіонах, так і загалом у державі, *перспективи подальших досліджень* вбачаємо у пошуках шляхів удосконалення механізмів реалізації прав громадян на звернення в сучасних умовах та розвитку системи опрацювання звернень громадян до органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Актуальність цього напряму досліджень зумовлена також потребою ефективного регулювання соціальних процесів, аби їх розвиток не набув некерованого характеру, та, у свою чергу, не призвів до небажаних соціальних деформацій.

Список використаних джерел

1. *Рябов С. Г.* Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К. : Тандем, 1996. – 192 с.
2. *Логунова М. М.* Особистісний потенціал демократичного політичного процесу / М. М. Логунова // Демократичне врядування: наука, освіта, практика : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 29 трав. 2009 р. : у 4 т. / за заг. ред. В. П. Приходька. – К. : НАДУ, 2009. – Т. 2. – С. 184–186.
3. *Колодій А.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 276 с.
4. *Матвійчук Т.* Соціальні реалії в політологічній тематиці / Т. Матвійчук // Політ. менеджмент. – 2007. – № 5 (26). – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=77&c=1807>.

5. *Добровольська Г. О.* Роль профспілок у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні / Г. О. Добровольська // Вісн. Акад. праці і соціал. відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 5 (42). – С. 113–120.
6. *Шукюрова М.* Технології взаємодія влади з громадськістю: діалог чи ультиматуми? / Маргарита Шукюрова // Дні інформаційного суспільства – 2012 : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 24–25 квіт. 2012 р. / [упоряд. : Н. В. Грицяк, С. Г. Соловйов]. – К. : ТОВ “Салютіс”, 2012. – С. 20–21.
7. *Парсонс В.* Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики : пер. з англ. / В. Парсонс. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 549 с.
8. *Кін Дж.* Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Дж. Кін. – К. : К.І.С. ; Анод., 2000. – 187 с.
9. *Габермас Ю.* Залучення іншого / Ю. Габермас // Студії з політичної теорії. – Львів : Астролябія, 2006. – С. 337–371.
10. *Колодій А.* Процес деліберативної як складова демократичного врядування / А. Колодій // Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування : матеріали наук.-практ. конф., ЛРІДУ НАДУ, 4 квіт. 2008 р. – Львів, 2008. – С. 106–110.
11. *Токвіль Алексіс де.* Про демократію в Америці : [пер. з фр.] / Алексіс де Токвіль. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
12. *Hall Peter A.* Political Science and the Three New Institutionalisms / Peter A. Hall and C. R. Rosemary // Political Studies. – 1996. – № 5. – P. 938–957.
13. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин : монографія / за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2007. – 236 с.
14. *Колодій А.* Неінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / Антоніна Колодій // Вісн. Львів. ун-ту. Серія: філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 1. – С. 60–69.
15. *Норт Д.* Інститути, процеси та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 230 с.
16. *Brinton Mary C.* The New Institutionalism in Sociology / Mary C. Brinton and Victor Nee. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – 332 p.
17. *Knight Jack.* Institutions and Social Conflict / Jack Knight. – New York : Cambridge University Press, 1992. – 234 p.
18. Концептуальні основи запровадження спеціальності 8.150103 “Державне управління у сфері національної безпеки” для професійної діяльності у сфері публічного управління : навч.-метод. посіб. / авт. кол. : Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма, А. В. Дацюк. – К. : НАДУ, 2010. – 40 с.